

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА МОСКВИ У ХХ СТОЛІТТІ: ДО ПИТАННЯ ПРО НАСТУПНІСТЬ

СУРНІН В.Б.

Протягом ХХ ст. внутрішня і зовнішня політика Росії кількаразово суттєво мінялась. Першим “зигзагом історії” на шляху від імперського минулого багатонаціональної країни до її невідомого майбутнього стала невідворотна Лютнева революція. Вона остаточно розкріпачила російське суспільство, підняла до активного політичного життя мільйони людей. Однак Тимчасовий уряд, що перебрав владу з рук самодержавства, за кілька місяців свого існування встиг лише окреслити нові пріоритети, не підійшовши до їх втілення у життя. Хоча і його короткочасна діяльність заслуговує на увагу з точки зору гіпотетичних наслідків.

Зовсім інше – політика більшовицького уряду. Захопивши владу в жовтні 1917 р., більшовики уже не теоретично, а на практиці здійснювали упродовж 70 років грандіозний соціальний експеримент. Його результатом, як стверджували партійні теоретики і zaangażовані науковці, стало формування на теренах царської Росії принципово нової політичної і суспільної системи. У соціальному розрізі це було суспільство “трудящих”, де на зміну класовим антагонізмам із часом прийшла “гармонія” класових інтересів. У національному аспекті досвід СРСР демонстрував “успішну” реалізацію права націй на самовизначення, а політика КПРС – “перемогу” ідей інтернаціоналізму над націоналізмом.

Така “концепція”, побудована на засадах формаційного підходу до історії, повинна була описувати соціалізм тільки як прогрес. Тому вона була “приречена” на створення міфологем, в атмосфері яких і якими протягом багатьох десятиліть жило суспільство. Не вдаючись глибоко у це питання, назвемо хоча б кілька міфологем, котрі торкаються національних відносин безпосередньо. Це, передусім, міф про “типово-ко-

лоніальний характер” царської Росії, а ще – “науково обгрунтовані” уявлення про можливість вирішення національного питання при соціалізмі, ювілейна формула про створення в СРСР “нової історичної спільності людей», яка була рангом вище за нації і т. ін.

До названих міфологем слід віднести також відому тезу про “ленінську національну політику”, яка начебто докорінно відрізнялась від політики “експлуататорського” режиму і довела свою життєздатність на практиці. У радянській науковій літературі це положення, виходячи із офіційної ідеології, трактувалось як аксіоматичне і не підлягало сумніву [1].

У пострадянський період з’явилося чимало праць, присвячених тим або іншим аспектам національних відносин у Росії–СРСР. Однак здебільшого це праці “викривальницького” характеру, і тільки деякі з них містять нові концептуальні підходи в осмисленні минулого [2].

Зокрема, привертає увагу спроба розглянути національну політику Росії–СРСР з точки зору єдності історичного процесу, її здійснив професор Кельнського університету Андреас Каппелер – керівник семінару по історії Східної Європи. У сучасній західній історіографії його праці, перекладені кількома мовами, у значній мірі визначають інтерпретацію національних рухів народів Російської імперії. Книга, яка привернула нашу увагу, ставить своїм завданням дати “національний вимір” російського історичного процесу і одночасно – з’ясувати закономірності еволюції багатонаціональних імперій. Хронологічно праця А. Каппелера охоплює і ХХ ст., але на його долю припадає лише одна глава із десяти [3].

Отже, у вивченні національної політики радянського уряду, особливо у співвідношенні “наступність – зміна пріоритетів”,

ще залишається багато нез'ясованого. Оскільки це велике за обсягом питання, зупинимось тільки на його першій частині.

Наріжним каменем всієї національної політики більшовиків, її козирною картою був пункт про самовизначення націй. Більшовики не обтяжували себе думкою про збереження єдності “тюрми народів”, як вони, услід за Герценом, називали Росію. Навпаки, цілком справедливим Ленін і його однодумці вважали визнання за всіма націями, що входили до складу Росії, права на відокремлення і утворення самостійної держави.

Характерно, що і після повалення самодержавства, в умовах боротьби з Тимчасовим урядом за владу, ставлення більшовицької партії до ідеї самовизначення націй не змінилось. Наприклад, Ленін в 1917 р. кілька разів публічно виступав на захист вимог Центральної Ради визнати автономію України. «Ни один демократ, – писав він, – не может также отрицать права Украины на свободное отделение от России» [4].

Ставши правлячою партією, більшовики водночас не могли відмовитись від власних слів. Тому у першому ж урядовому акті Раднаркому від 2 листопада 1917 р. – “Декларації прав народів Росії” теза про самовизначення націй присутня. Більше того, в тексті вона подається у розгорнутому виді і трактується як один із основних принципів радянської національної політики [5].

Така послідовність пояснюється, очевидно, насамперед прагматизмом більшовиків, які намагались за всяку ціну забезпечити собі підтримку національних груп. Давався знаки, мабуть, і психологічний аспект, на який вперше звернув увагу американський вчений Р. Суні: дарувавши право на самовизначення, більшовики “дивним чином” були впевнені, що це призведе до укріплення довіри між народами і їх бажання залишитись у новій російській державі [6].

Можливо, якісь підстави для подібних сподівань у радянського уряду спершу і були. Однак його політика, заснована на підпорядкуванні права націй на самовизначення принципу класової боротьби, зробила неможливим досягнення порозуміння з лідерами національних еліт. Очоливши національні рухи в ряді регіонів, місцеві національні партії повели активну боротьбу за вихід із Росії і утворення незалежних держав. З початку 1918 р. такі незалежні держави створили Україна, Білорусія, Литва, Латвія,

Естонія, Туркестан, Татаро-Башкирія, Північний Кавказ, Грузія, Вірменія, Азербайджан. Об'єктивно це значило повний крах історичної Росії.

З позицій сучасної синергетики ситуація, в якій опинилась Москва після відпадання від неї національних окраїн, є типовою “точкою біфуркації”. Імперія як складна система управління і підпорядкування перестала існувати. Замість стану рівноваги і збалансованості у суспільстві наступив стан нестабільності і хаосу. Пошук виходу із цієї кризової ситуації передбачав різні варіанти.

Один із них лежав у руслі проголошеного більшовиками курсу на самовизначення націй. Інакше кажучи, більшовики повинні були погодитись із вибором неросійських народів і надати їм можливість самостійного існування. Однак Ленін і керований ним уряд обрали інший шлях – шлях “збирання воєдино” земель царської Росії. Діючи під прапором “найбільш справедливої влади – влади трудящих”, спираючись на збройні сили, які хоча і виконували “інтернаціональну місію” в плані “советизації”, але використовували національний камуфляж, більшовики в 1920-1922 рр. відновили значну частину імперії. Можна сказати, що їм вдалось “вихопити” ідею великодержавності із рук своїх політичних противників.

До речі, це визнавали і представники білогвардійського табору. Бувший міністр уряду Колчака Г. Гінс у своїх спогадах писав: “В одному тільки більшовизм і його вороги зійшлись... Це питання про єдину Росію... Більшовики як інтернаціоналісти, зовсім байдужі до самої ідеї єдиної Росії, фактично об'єднали її” [7].

Радянська історіографія розцінювала подібні твердження як наклеп. Але попри всі її намагання зберегти “чистоту мундира» незаперечним залишається факт: більшовицька національна політика продовжувала традиції царської імперії. Але геостратегічні інтереси комуністичної імперії, що народжувалась, дещо відрізнялись від геостратегічних інтересів її попередниці. Якщо основним вектором національної політики дореволюційної Росії була внутрішня і зовнішня безпека, то більшовицький уряд у своїх діях спирався на утопічну ідею світової революції. Про це свідчить, зокрема, західний похід на Польщу у травні-вересні 1920 р., і східна політика Кремля, апофеозом якої стало вторгнення в Бухару і Хорезм восени 1920 р.

Більшовицький режим і в наступному не відмовлявся від ідеї світової революції. Однак центр ваги був змушений перенести на радянську соціалістичну державу як її форпост і гарант. Під гаслом “соціалістичних перетворень” у 20-30-х рр. була здійснена широка програма модернізації і реструктуризації імперії.

У ході виконання цієї програми північний захід і центральні області країни стали індустріальними, а південний схід залишився традиційним, тобто доіндустріальним суспільством. Це спричинило появу складних економічних та соціальних проблем, оскільки бідні регіони потребували постійних дотацій і кадрового забезпечення із центру. Разом з тим виникли не менш серйозні проблеми, пов’язані з втіленням у життя на початку 20-х рр. есерівської ідеї федеративного устрою держави за національно-мовними ознаками окремих територій.

Власне, утворення СРСР тільки окреслило, зробило більш випуклим те, що проявилось у попередній період. Йдеться передусім про національні рухи на окраїнах, які прагнули до незалежності. Придушивши їх під час громадянської війни, більшовики натомість перейшли від силової політики до гнучкого прагматизму, властивого Росії до 1863 р.

У сучасній науковій літературі новий курс у національній політиці Москви, здійснюваний нею протягом 30-х рр., отримав назву “національного непу”. Для нього були характерні: перехід від принципу самовизначення до принципу рівності народів усередині федеративної держави, співробітництво центру з лояльними національними елітами, висунення національних кадрів на керівну роботу, сприяння розвитку національних мов та культур.

Новий курс Москви у царині національних відносин був зустрінутий в республіках як доказ того, що НЕП – це “всерйоз і надовго”. Однак правлячий режим досить швидко зрозумів, яку потенційну небезпеку несе у собі пожвавлення приватновласницьких настроїв. Стало зрозуміло, що не вписується у закони формування радянської партбюрократичної імперії і “національний НЕП”. Особливо загрозливими для центру були намагання з боку національних еліт розширити компетенції республіканських органів влади і більш активно впливати на прийняття загальносоюзних рішень. Тому в кінці

20-х – на початку 30-х рр. Москва знову повертається до більш жорсткої національної політики (як і російський уряд після придушення польського повстання 1863 р.).

Сигнал до наступу проти тих, хто “не так” зрозумів лінію партії, було подано ще в червні 1923 р., коли у Москві відбулась Четверта нарада ЦК РКП з відповідальними працівниками національних республік і областей. Саме на цій нараді гучно прозвучала на всю країну “справа” Султан-Галієва – голови Федерального земельного комітету, члена колегії Народного комісаріату національностей. Хоча Султан-Галієва звинуватили у “націонал-ухильництві”, що було рівнозначно зраді, і публічно засудили, Сталін у той час не наважився розправитися з відомим татарським комуністом. Це було зроблено тільки в 1928 р., коли тоталітарна система розгорнула боротьбу з місцевими “буржуазним націоналізмом” [8].

Подібно до того, як у царські часи під прицілом влади по черзі опинялись то вірменські націоналісти (“справа” партії Дашнакцутюн у 1908-1912 рр.), то єврейські сіоністи (“справа” Менделя Бейліса у 1911-1913 рр.), під каток репресій у 30-і рр. потрапили сотні партійних і радянських працівників, значна частина національної інтелігенції республік, об’єднані слідством у різного роду міфічні “партії” та “націоналістичні” організації типу горезвісної СВУ. З цього приводу в історичній літературі існує цілий напрям, про що свідчать, зокрема, праці українських науковців [9].

У результаті удару, завданого “націоналістам”, а також здійснюваної “зверху” лінії на централізацію управління, розвиток поділу праці між регіонами, русифікацію освіти та уніфікацію культур у кінці 30-х рр. республіки остаточно втратили залишки “незалежності” і опинились під контролем Центру. Будь-яка “особність”, здатна викликати аритмію у державно-плановому механізмі, правлячому режиму була абсолютно непотрібна.

Після смерті Сталіна в СРСР знову настає період лібералізації національного життя. Великий резонанс у країні і за її межами викликало повернення справедливості по відношенню до народів, які постраждали від сталінських депортацій у 40-х-на початку 50-х рр. Суттєві зміни обіцяли і рішення XX з’їзду КПРС, що торкалися розширення прав союзних республік.

Однак десталінізація знов призвела до підйому національних рухів у прихованій і нелегальній формі. Як вважає Каппелер, за допомогою народної підтримки національні еліти намагались позбутися опіки Центру і конкуренції росіян [10]. Це супроводжувалось повсюдним посиленням антиросійських настроїв у республіках. На думку аналітиків ЦК КПРС, цілком реальною ставала «возможность сплочения националистов нерусской национальности на антирусской основе и ответной реакции среди русского населения» [11]. Але до їх думки ніхто не прислуховувався.

Тільки приблизно з 1972 р. починається новий виток «закручування гайок» у національних відносинах. Незважаючи на висновки про «повне і остаточне» вирішення національного питання в СРСР, зроблений Л.Брежнєвим, реальні дії компартійного керівництва свідчили про інше. Так, в травні 1972 р. усувається з посади першого секретаря ЦК КПУ П.Шелест, якому закидали недостатню боротьбу з українським дисидентством. деякий місницький патріотизм. В.Щербицький, що прийшов йому на зміну, спираючись на органи державної безпеки, розпочав масивний погром опозиційної інтелігенції. Були заарештовані В.Чорновіл, Є.Сверстюк, І. Світличний, І. Дзюба, В.Стус, Ю. Шухевич та багато інших. У 1972-1973 рр. над ними відбулися політичні процеси, які дуже нагадували сталінські політичні процеси 30-х рр.

У 1972 р. приймається ряд постанов, які повинні були «врегулювати» деякі болючі проблеми міжнаціональних відносин. Вони торкались, зокрема, німців Поволжя, кримських татар. На той час ці народи, депортовані в роки Великої Вітчизняної війни, були політично реабілітовані. Але можливості повернутися назад їм не дали. Забігаючи наперед, зауважимо, що і в наступний період, аж до середини 80-х рр., ці питання залишались невирешеними. А місцеві партійні і радянські органи керувались негласною вказівкою: не допускати кримських татар і німців Поволжя на старі місця проживання як «політично неблагонадійних» [12].

У 70-ті рр. особливо загрозливого для національної ментальності характеру і гіпертрофічного за своїми масштабами набуває в країні процес русифікації. Як при царизмі, русифікація за радянських часів була, скоріше, наслідком модернізації і пересліду-

вала перш за все мету уніфікації управління, ніж спеціально завдання асиміляції народів. Правда, деякі автори і сьогодні вважають, що у національній політиці радянської держави не було «русификаторской доминанты» [13]. Однак погодитись із таким висновком не можна.

На середину 80-х рр. національні відносини в СРСР перебували приблизно у такому ж стані, як напередодні Лютневої революції 1917 р. Подібно до цієї події, перебудова ініціювала підйом національних рухів. Якщо до 80-х рр. тільки у Литві спостерігався масовий національний рух, то наприкінці 80-х рр. – практично всюди.

У своєму намаганні реформувати систему міжнаціональних відносин правляча верхівка Радянського Союзу виявила себе такою ж інертною, як і свого часу Тимчасовий уряд. Хоча в 1987 р. в апараті ЦК КПРС був сформований по аналогії з першим радянським урядом відділ з питань національних відносин на чолі з В. Михайловим, до його рекомендацій мало хто звертався. Не дивно, що процес лібералізації національного життя став перманентним, але разом з тим набув всіх ознак стихійності і невизначеності з точки зору науки управління.

На рубежі 80-90-х рр. розвиток національних рухів став настільки загрозливим для партбюрократичної імперії, що її керівництво, подібно до більшовицького уряду в 1918-1920 рр., перейшло до більш активних і наступальних дій. 12 січня 1991 р. відбулась кривава акція біля будинку телебачення у Вільнюсі, через кілька днів такі ж події повторилися у Ризі. Але на більше «революційної» рішучості у Горбачова не вистачило. З цього моменту боротьба за збереження СРСР плавно перетікає у переговорний Ново-Огарьовський процес і завершується розпадом союзної держави.

Очевидно, це був закономірний процес. Обтяжений надзвичайно гострою економічною кризою Союз розпався у період найвищого підйому національних рухів. Відіграв свою роль і крах комуністичної ідеології, яка до певної межі стримувала дезінтеграційні процеси. Усі ці фактори не зникли водночас і Москва, як столиця тепер уже незалежної держави, змушена була рахуватися з ними.

Деякий період Російська Федерація перебувала на межі розпаду. Особливо загрозливою ситуація стала в 1993 р., коли протистояння між центром і автономіями

ускладнилось боротьбою між двома гілками влади. Трагічні події жовтня 1993 р. поклали початок відновленню керованості державою. Разом з тим вони підштовхнули російське керівництво до зміни політичної тактики, до пошуку компромісів як із своїми внутрішньополітичними опонентами, так і з представниками регіональної еліти.

Війна в Чечні 1994-1996 рр. засвідчила, що цей пошук ще далекий від завершення. Разом з тим певні позитивні зрушення у національній політиці Москви можна відмітити. Зокрема, привертає увагу той факт, що указом Президента РФ від 15 червня 1996 р. затверджена "Концепція державної національної політики Російської Федерації". Ознайомлення з її текстом дає підстави вважати, що цей важливий для майбутнього країни документ враховує не тільки необхідність забезпечення єдності і цілісності Росії в нових історичних умовах. Пріоритетним завданням державної політики він проголошує узгодження загальнодержавних інтересів і інтересів всіх народів, що проживають на території федерації, налагодження всебічного співробітництва, розвитку національних мов і культур [14].

Показовим для будь-якої багатонаціональної країни є рівень забезпечення національно-культурних прав національних меншин. Візьмемо для прикладу українців, яких проживає в Російській Федерації на сьогоднішній день 4,6 млн. чоловік. Як повідомив під час зустрічі з журналістами газети "День" посол Росії в Україні Ю. Дубінін, у них є понад 90 громадсько-культурних об'єднань у різних містах країни – у Санкт-Петербурзі, Воронежі, Уфі, Сургуті, Тюмені, Тобольську, Нижньовартовську тощо. Тільки у Москві – 4 таких товариства. Усі вони отримують фінансову й організаційну підтримку від місцевих органів влади.

У Росії видається багато українських газет: "Український кур'єр", "Український

вибір" (Москва), "Рідне слово" (Челябінськ), "Українець на зеленому клині" (Владивосток), "Козацьке слово" (Краснодар) і багато інших. Ніщо не заважає створювати нові. Крім цього, у Росії відкритий і діє Український інститут – автономна частина Московського педагогічного інституту, який нині переходить на повне фінансування з бюджету Росії. Він уже має філії в Башкирії, створюються філіали в Татарії, Якутії, Сургуті, Тюмені. Ведеться активна робота зі створення Українського університету.

Дещо складніше постає питання із середньою освітою на українській мові. Поки що не вдалось створити такі школи в Москві та Санкт-Петербурзі. Однак подібні школи вже діють у Башкирії, Белгороді, Новому Уренгої та Нижньовартовську. Задовольняються й інші потреби української діаспори. Скажімо, із листопада 1998 р. на Арбаті діє суперсучасний Український культурний центр [15].

Отже, не тільки в останній час, але і протягом більш тривалого періоду національна політика Москви зазнавала змін. Це природньо, оскільки саме ХХ століття, мабуть, у найбільшій мірі довело, наскільки складним явищем соціально-економічного, духовного і політичного життя є національні відносини. Але коливання у національній політиці Москви пов'язані ще й з тим, що вона послідовно відіграла роль історичного і геостратегічного центру чотирьох держав. Зміни парадигми національної політики у цей період супроводжувались також збереженням певних пріоритетів, відповідної наступності у діях різних урядів і правлячих партій, хоча і не всі вони це визнавали. Пізнати закономірності подібного роду змін і природу спадкоємності національної політики будь-якої країни – важливе завдання тих, хто хоче дійсно відтворити історію ХХ століття.

ЛІТЕРАТУРА

1. Див.: Азизян А. К. Ленинская национальная политика в развитии и действии.- М., 1972.- С. 8, 182; Куличенко М. И. Национальные отношения в СССР и тенденции их развития.- М., 1972.- С. 194-195; Степанов А. С. Великий Октябрь и национальная политика КПСС. - М., 1982.- С. 4-5.
2. Див.: Бурмистрова Т. Ю. Зерна и плевелы: национальная политика в СССР. 1917-1984.- СПб., 1993; Национальная политика России: история и современность.- М., 1997; Российская империя, СССР, Российская Федерация: история одной страны? Прерывность и непрерывность в отечественной истории ХХ века.- М., 1993.
3. Андреас Каппелер. Россия – многонациональная империя.- М., 1996.
4. Ленин В.И. Украина// Полн. собр. соч.- Т. 32.- С. 341.

5. Декреты Советской власти.- Т. I.- М., 1957.- С. 39-40.
6. Национальная политика России: история и современность. - С. 224.
7. Несостоявшийся юбилей. Почему СССР не отпраздновал своего 70-летия?- М., 1992.- С. 82.
8. Ненароков А. П. Крах попыток прогностического анализа межнациональных отношений// Отечественная история.- 1992.- № 2.- С. 5.
9. Див.: Курносов Ю. О. Суспільно-політичне життя на Україні в 20-30-х рр.// Український історичний журнал.- 1989.- № 12; Лозинський В. С. Політика українізації в 20-30-х рр.: історія, проблеми, уроки// Український історичний журнал.- 1989.- № 3; Мандрик Я. І. Переслідування освітян України в період становлення сталінської диктатури (1929-1938 рр.)// Проблеми освіти.- 1996.- Вип. 5.
10. Андреас Каппелер. Россия – многонациональная империя.- С. 315.
11. Национальная политика России: история и современность.- С. 343.
12. Центральний державний архів громадських об'єднань України.- Ф. 1.- Оп. 10.- Спр. 1198.- Арк. 7-8.
13. Див.: Национальная политика России: история и современность - С. 355.
14. Концепция государственной национальной политики Российской Федерации// Национальная политика России: история и современность.- С. 647-678.
15. День.- 1999.- 2 березня.

РЕЗЮМЕ

НАЦИОНАЛЬНАЯ ПОЛИТИКА МОСКВЫ В XX ВЕКЕ: К ВОПРОСУ О ПРЕЕМСТВЕННОСТИ

СУРНИН В.

На протяжении XX в. национальная политика Москвы несколько раз кардинально менялась. Однако это не помешало сохранению в ней некоторых общих черт и тенденций. К ним следует отнести прежде всего стремление сохранить целостность государства, а также обеспечить паритет интересов между центром и региональными элитами. Как в царской, так и в советской России-СССР орудием достижения указанных целей служили попеременно либерализация и ужесточение национальной политики, которая по своему характеру оставалась имперской вплоть до развала СССР.

Национальная политика Российской Федерации не избежала ошибок имперского руководства. Но это только одна сторона преемственности. Другая состоит в наличии сложного клубка социально-экономических, политических и психологических проблем, не поддающихся решению в короткий срок. Очевидно, что такая перспектива стоит не только перед Россией.